BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे संक्रमण: वाढ, नवोपक्रम, समावेशकता आणि शाश्वत विकास

प्रा.डॉ.विकास का.देशमुख

श्री.वसंतराव नाईक महाविद्यालय,धारणी,जि.अमरावती.

E-Mail-vikasdeshmukh00@gmail.com

गोषवारा (Abstract)

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे. विकसनशील ते विकसित राष्ट्राच्या दिशेने होणारा हा प्रवास आर्थिक वाढ, तंत्रज्ञानातील नवोपक्रम, सामाजिक समावेशकता आणि पर्यावरणपूरक शाश्वत विकास या चार महत्त्वाच्या स्तंभांवर आधारित आहे. या शोधनिबंधामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संक्रमणाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. डिझिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, डिजिटल इंडिया, स्टार्टअप इंडिया यांसारख्या उपक्रमांमुळे अर्थव्यवस्थेला मिळालेली गती आणि सर्वसमावेशक विकासाचे ध्येय गाठताना येणारे आव्हाने यावर प्रस्तुत निबंधात प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

महत्त्वाचे शब्द (Keywords): भारतीय अर्थव्यवस्था, आर्थिक वाढ, नवोपक्रम, सर्वसमावेशक विकास, शाश्वत विकास, डिजिटल अर्थव्यवस्था.

१. प्रस्तावना (Introduction)-

जागतिक स्तरावर भारत आज एक महत्त्वाचा आर्थिक केंद्रबिंदू म्हणून उदयास येत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेकडून ते आजच्या आधुनिक, सेवा-अभिमूख आणि तंत्रज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्थेकडे झालेला हा प्रवास अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. २०२६ च्या काळात भारत शाश्वत विकासाच्या (SDGs) उद्दिष्टांशी सुसंगत राहून 'विकसित भारत' घडवण्याचे ध्येय पाहत आहे. अर्थव्यवस्थेतील हे संक्रमण केवळ उत्पादकतेतील वाढीपुरते मर्यादित नसून, समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत विकासाचे लाभ पोहोचवणे (Inclusion) आणि पर्यावरणाचा समतोल राखणे (Sustainability) यावर केंद्रित आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives)-

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचे (Growth) स्वरूप आणि बदलत्या प्रवाहांचा अभ्यास करणे.

२. अर्थव्यवस्थेतील नवोपक्रम (Innovation) आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे.

३. सर्वसमावेशक विकास (Inclusion) साध्य करण्यासाठी राबवल्या जाणाऱ्या धोरणांचे विश्लेषण करणे.

४. शाश्वत विकासाची (Sustainable Development) ध्येये आणि समोरील आव्हाने स्पष्ट करणे.

३. संशोधन पद्धती (Methodology)

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला आहे. यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI), केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय (CSO), जागतिक बँक (World Bank), नीती आयोग (NITI Aayog) यांचे अहवाल, विविध शोधनिबंध आणि शासकीय प्रकाशनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अभ्यास हा विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक स्वरूपाचा आहे.

४. विश्लेषण व चर्चा (Discussion / Analysis)-

अ) आर्थिक वाढ आणि संरचनात्मक बदल (Economic Growth & Structural Shift):

भारताच्या जिडीपी (GDP) वाढीमध्ये सेवा क्षेत्राचा (Service Sector) वाटा ५०% पेक्षा जास्त आहे. उत्पादन क्षेत्राला गती देण्यासाठी 'मेक इन इंडिया' आणि 'पीएलआय' (PLI) योजना महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. कृषी क्षेत्रातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला असला तरी या क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण अजूनही जास्त आहे.

ब) नवोपक्रम आणि डिजिटलायझेशन (Innovation & Digitalization):

युपीआय (UPI), आधार आणि जनधन योजनेच्या 'JAM ट्रिनिटी'मुळे भारतात डिजिटल क्रांती झाली आहे. भारत हा जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा स्टार्टअप इकोसिस्टम बनला आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), ग्रीन तंत्रज्ञान आणि ई-कॉमर्समुळे उद्योजकतेला नवीन दिशा मिळाली आहे.

क) सामाजिक व आर्थिक समावेशकता (Inclusion):

वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion) साध्य करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण, सूक्ष्म-वित्त (Micro-finance), आणि थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) योजना प्रभावी ठरल्या आहेत. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचे काम या योजना करत आहेत.

ड) शाश्वत विकास आणि हरित अर्थव्यवस्था (Sustainable Development):

भारताने २०७० पर्यंत 'नेट झिरो' (Net Zero) कार्बन उत्सर्जनाचे लक्ष्य ठेवले आहे. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा आणि हायड्रोजन मिशन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे भारत शाश्वत विकासाकडे वाटचाल करत आहे.

५. प्रमुख निष्कर्ष (Findings)

१. डिजिटलायझेशनमुळे भारतातील वित्तीय पारदर्शकता वाढली असून ग्रामीण आणि शहरी भागातील अंतर कमी होत आहे.

२. नवोपक्रम (Startups) आणि एमएसएमई (MSME) क्षेत्र हे रोजगार निर्मितीचे मुख्य स्रोत बनत आहेत.

३. आर्थिक वाढीचा दर उच्च असला तरी बेरोजगारी, उत्पन्न विषमता आणि हवामान बदल ही शाश्वत विकासापुढील प्रमुख आव्हाने आहेत.

४. हरित अर्थव्यवस्थेकडे (Green Economy) होणारे संक्रमण भारताच्या भविष्यातील वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

६. निष्कर्ष (Conclusion)-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे सध्याचे संक्रमण हे अत्यंत आशादायक आहे. उच्च आर्थिक वाढ, नवोपक्रम आणि डिजिटल क्रांतीच्या जोरावर भारताने जागतिक स्तरावर स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे. परंतु, हा विकास खऱ्या अर्थाने यशस्वी होण्यासाठी

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

आर्थिक वाढीसोबतच सामाजिक समानता आणि पर्यावरणाचा समतोल राखणे गरजेचे आहे. धोरणकर्ते, उद्योग आणि नागरिक यांच्या संयुक्त प्रयत्नांतूनच 'सर्वसमावेशक आणि शाश्वत भारत' ही संकल्पना साकार होऊ शकते.

संदर्भ -

1. Ahluwalia, M. S. (2019). India's Economic Reforms: Achievements and Next Steps. Asian Development Review, 36(2), 1–31.
2. Ministry of Finance, Government of India. (2025). Economic Survey 2024-25. New Delhi: Oxford University Press.
3. NITI Aayog. (2024). Strategy for New India @ 75: Sustainable & Inclusive Growth Report. Government of India.
4. World Bank. (2025). India Development Update: Accelerating Sustainable Growth. World Bank Group.